

I.Т. ЧЕРНЯКОВ

«Дикий Сад», Гомер, Геродот, Троя, ахейці та киммерійці (коментар одного археологічного відкриття в Україні)

У статті вказується на значенні результатів сучасного дослідження пам'ятки археології «Дикий Сад» на території Миколаївської області. Датована XII ст. до н.е., пам'ятка належить до білозерської культури, що співвідноситься з киммерійською добою в історії України і відповідає згаданому в гомеровому епосі «місту людей киммерійських».

Ключові слова: «Дикий Сад», Південне Побужжя, археологічні розкопки, зрубна культура, сабатинівська культура, білозерська культура, киммерійці, ахейці.

За декілька останніх років миколаївськими археологами К.В. Горбенко, Ю.С. Гребенніковим і О.С. Смірновим проводяться на околицях м. Миколаєва розкопки поселення доби пізньої бронзи, яке отримало назву за топонімікою місця розташування «Дикий Сад». У чисельних газетних статтях, наукових збірниках і спеціальних окремих випусках результати цих розкопок набули гучного наголосу. Мова йдеться не тільки про матеріали розкопок, але й про висновки дослідників, які гучно трактують «Дикий Сад» як укріплене поселення XII–X ст. до н.е., що є ровесником славнозвісної Трої, оспіваної великим Гомером. На виданих маленьких книжках, що присвячені цим розкопкам, надруковане ізображення самого Гомера зі словами з його поеми «Одіссея»: «Там народ і місто людей киммерійських обкутаних імлюю та хмарами...» [1]. Нещодавно відбулося засідання відділу та Вченої ради Інституту археології НАН України, де затверджена наукова дисертація дослідника цієї пам'ятки К.В. Горбенко – «Дикий Сад» у системі пам'яток білозерської культури фінальної бронзи Північного Причорномор'я».

Що ж насправді представляють останні відкриття миколаївських археологів у «Дикому Саду»? Що це – чергова газетна сенсація, чи насправді величезне наукове відкриття?

Археологічна пам'ятка «Дикий Сад» відома археологам була давно. Початківцем її дослідження був Ф.Т. Камінський, який почав збирати стародавні знахідки на цій території ще в 1927 р. Він очолював Миколаївський історико-археологічний музей у 1923–1929 роках, але був репресований і реабілітований лише в 1956 р. Серед його знахідок у «Дикому Саду» був бронзовий клепааний котел, що об'ємом 37 літрів. Ця знахідка стала відомою багатьом дослідникам завдяки публікації щодо неї О.О. Кривцової-Гракової в 1955 р. [2]. У 1950–х роках «Дикий Сад» почав досліджуватися археологічною експедицією Л.М. Славина, в якій працювали М.М. Бондарь і О.М. Мальований. Повернувшись із заслання Ф.Т. Камінський продовжив збирання археологічних знахідок на поверхні «Дикого Саду». Але постійні розкопки цієї археологічної пам'ятки розпочалися тільки в 1991 р. під керівництвом Ю.С. Гребеннікова [3]. З 1998 р. керівником археологічної експедиції стає К.В. Горбенко.

За 18 років розкопок досліджено 5822 м² на загальній площі 3 га. Хоча нині досліджено лише біля 1/5 загальної території пам'ятки, дослідниками отримані значні наукові результати. Встановлено, що ця пам'ятка представляла собою укріплене поселення-місто, яке складалося з центральної «цитаделі», «передмістя» та «посаду», захищених окремими двома валами та ровами. Рів, що захищав центральну частину («цитадель») міста, був завширшки до 5 м, глибиною 2,5–3 м. Внутрішня його стінка була облицьована плитами вапняку. Виявлені також кам'яні фундаменти двох мостів («північний» та «південний»), що були перекинуті через рів «цитаделі» [4].

Вражаючими були виявлені експедицією інші археологічні об'єкти: 35 приміщень з прилеглими дворовими площадками, ритуально-культовий пандус, центральна площадка посаду з 21 ямою господарчого й ритуального призначення. Приміщення житлового призначення були заглибленими, але їх фундаменти викладені з каміння. Для археологів найбільш важливими є знахідки решток матеріальної культури його давніх мешканців. У «Дикому Саду» вони виявили найбільш численну колекцію глиняного посуду доби фінальної бронзи у Північному Причорномор'ї. Комплекс знахідок металевих предметів із бронзи нараховує більше 70 предметів, серед яких уже згаданий бронзовий казан, а також скарб кельтів, наконечники дротиків та різноманітні прикраси. Крім того знайдені уламки трьох ливарних форм, а також сопло й тигель, що свідчать про безумовне заняття його населення бронзоліварним виробництвом. Серед знахідок виробів із кістки найбільш чисельно представлені псалії для кінської вузди вершників. Це, мабуть, найбільша колекція псаліїв бронзової доби серед усіх пам'яток на території Євразії (біля 30 та стільки ж «заготовок»).

Аналіз керамічного комплексу й інших предметів матеріальної культури, знайдених на території городища, дозволив дослідникам зробити досить упевнений висновок про його належність до пам'яток білозерської археологічної культури XII–X ст. до н.е. Спроба деяких дослідників поставити під сумнів цей висновок на основі нібито більш ранньої дати клепаного бронзового казана з «Дикого Саду» є помилковою [5], бо ще О.О. Кривцовою-Граковою, а потім В.С. Бочкарьовим і С.В. Демиденко доведено, що цей тип казанів із піддоном є найбільш пізнім у цій категорії пам'яток матеріальної культури [6]. Виявлений миколаївськими археологами в «Дикому Саду» комплекс решток матеріальної культури може на сучасному етапі досліджень вважатися еталоном для поселень білозерської культури, позаяк, більш ніде у Північному Причорномор'ї розкопками не відкрита така значна площа поселення і не виявлена така велика колекція різних предметів цієї доби. Уявлення про керамічні комплекси білозерської культури до цього часу були, головним чином, представлені поховальними пам'ятками, в яких кераміка має свій специфічний характер і не може репрезентувати всі типи глиняного посуду, що широко застосовувалися у господарстві.

Не викликає ніяких сумнівів також висновок авторів розкопок про те, що відкриття археологічного комплексу «Дикий Сад» на Південному Бузі є історичним джерелом у підтвердженні повідомлення всесвітньо відомого давньогрець-

кого аеда Гомера в поемі «Одіссея»: «Там народ і місто людей кіммерійських обкутані імлою і хмарами...». Цей висновок є одним із найважливіших і безсумнівно збагатить чисельні наукові та літературні дослідження «Гомерики» у сучасному світі, бо пошуки археологічних реалій існування «міста людей кіммерійських» у Північному Причорномор'ї розпочалися вже давно [7].

Незважаючи на зовсім реальні висновки авторів дослідження «Дикого Саду» про важливе геополітичне, географічне, економічне, культурне та культове значення цієї фортеці наприкінці II тис. до н.е. у Північному Причорномор'ї та Східній Європі, ця пам'ятка має безпосереднє відношення й до історії самої Кіммерії. Найбільш важливими для дослідження її історії визнані письмові повідомлення «батька історії», давньогрецького історика Геродота V ст. до н.е. в його четвертій книзі про Скіфію. Одною з цікавих розповідей Геродота є переказ місцевого міфу про могили кіммерійських царів біля гирла р. Тирасу, де повідомляється про те, що кіммерійські царі не знайшли злагоди зі своїм народом і розподілившись на дві групи вбили один одного, а народ кіммерійський поховав їх у кургані та покинув Кіммерію [8].

Згадуваних кіммерійських царів дослідники вважали племінними вождями [9], а саму розповідь про смертельну боротьбу кіммерійських царів, за думкою Д.С. Расвського, представляє фрагмент кіммерійського історичного епосу, в якому знайшло відображення дійсна історична подія – розкол серед військової аристократії Кіммерії, але не суто релігійний міфологічний ритуал [10]. І.М. Дьяконов вважав, що кургани в гирлі Тирасу (Дністра) названі кіммерійськими тому, що кіммерійці залишили глибокий слід у пам'яті давніх племен Північного Причорномор'я [11].

Відкриття кіммерійської фортеці XII–X ст. до н.е. на Південному Бузі, на наш погляд, фіксує обставини міжкіммерійського розколу та розділення Кіммерії на дві частини – Західну і Східну Кіммерії. Таке розуміння розповіді Геродота й відкритої археологічної пам'ятки з явними військовим призначенням дає можливість пояснити дві кіммерійської версії їх історії (Тірітська та Боспорська), походи кіммерійців на сході через Кавказ і західні походи з фракійським племенем трерів через Балкани та Босфор. Стає більш зрозумілим також виділення дослідниками двох груп кіммерійців («кіммерійці-1» і «кіммерійці-2») в їх військових походах Малою Азією [12].

Загальне планування фортеці «Дикий Сад» зі щільним розташуванням житлових і господарських комплексів нагадує подібне планування мікенських фортець у Ахейській Греції [13]. Дослідження матеріальної культури Мікенської Греції та попередньої від білозерської культури сабатинівської (XV–XIII ст. до н.е.) – від якої вона й розвинулася, свідчить про наявність досить тісних зв'язків між населенням Північного Причорномор'я та Східного Середиземномор'я того часу [14]. Порівняння авторів дослідження «Дикого Саду» з найвідомішою у світі Троєю також не безпідставні, оскільки і загальна схема планування (із застосуванням у будівництві каменю), і матеріальна культура (включаючи деякі зразки кераміки, ливарних матриць, навіть, унікального для Малої Азії кельта) значною мірою можуть порівнюватися між собою [15].

Облога та знищення Трої ахейцями стало найбільш відомою подією ще у стародавньому світі. Датування цієї події серед багатьох дослідників має великі розбіжності, але загалом відноситься до пізнього періоду доби бронзи, що представлена культурними шарами Трої від VI до VII б-2 (тобто від 1300 до 1100 р. до н.е.) [16]. На наш погляд, не можна не брати до уваги також те, що саме в цей період переживають найбільшу кризу в історії цього періоду й інші центри цивілізації та стародавні культури (Хетська держава, Мікенська Греція, поява «народів моря» тощо). Розповіді про голод і початок переселення дорійців у Ахейській Греції, письмово занотовані в більш пізній період, вражають своєю масштабністю у зв'язку з різними кліматичними змінами, в залежність від яких ставив переселення кіммерійців до Малої Азії М.І. Артамонов [17]. Тож нам здається, що зовсім не перебільшені висновки англійських дослідників М. і Ч. Квеннелів про особливе значення в цей період Північного Причорномор'я у постачанні зерна для Ахейської Греції через Босфор і Дарданели, які контролювала Троя [18]. Вірогідне товарне виробництво зерна зафіксоване відкриттям І.М. Шарафутдіновою зерносушарок на поселенні сабатинівської культури Виноградний Сад у Південному Побужжі [19]. Взагалі, одна із самих розвинених у добу пізньої бронзи Європи сабатинівська культура позначена великою кількістю поселень з розвиненим кам'яним домобудівництвом, бронзоліварним виробництвом, землеробством із гармонійним поєднанням домашнього скотарства [20]. Можливо, історичні зерна міфу про гіперборейців і гіперборейські дари колосся храму бога Апполона стосуються цього часу, а троянський цикл в античній мифоритуальній традиції вміщує багато елементів із Північного Причорномор'я [21].

Нарешті, «Дикий Сад» представляється одним із центральних археологічних джерел у вирішенні найбільш дискусійного питання про розташування Кіммерії й тривалості історії кіммерійців. Останнім часом науковий інтерес до кіммерійців значно виріс, хоча загалом він не переривався з доби античності. В науці давно ствердилася думка про те, що Кіммерія була розташована у степах Північного Причорномор'я, а ось відносно тривалості історії кіммерійців дослідники досі не дійшли спільної думки, бо походження кіммерійців пов'язували з різними археологічними культурами (катакомбна, зрубна) [22]. До вирішення спірного питання про археологічну культуру кіммерійців має безпосереднє відношення походження сабатинівської та білозерської культур Північного Причорномор'я та їх зв'язок зі зрубною культурою Поволжя. На наш погляд, на сучасному етапі досліджень можна вважати цілком правомірним існування самостійної сабатинівської культури, походження якої ніяким чином не пов'язане зі зрубною культурою. Сабатинівська культура за всіма археологічними параметрами представляється продовженням культури багато-валикової кераміки, виділеної С.С. Березанською [23].

До твердого висновку про зв'язок сабатинівських і білозерських пам'яток із ранніми кіммерійцями дійшов у своїй книзі «Кіммерійці» й О.І. Тереножкін, але сприйнявши їх як певні етапи зрубної культури, племена якої поступово рухалися до Північного Причорномор'я. Заключними пізніми етапами історії

кіммерійців він уважав пам'ятки чорногорівського ступеню (900–750 роки до н.е.) та новочеркаського ступеню (750–650 роки до н.е.) [24]. Якраз цей пізній період історії кіммерійців і став предметом дослідження А.Ю. Алексєєвим, Н.К. Качаловою, С.Р. Тохтасєєвим етнокультурної належності кіммерійців, О.І. Іванчиком письмових джерел про кіммерійців у Малій Азії, археологічних пам'яток походів кіммерійців до Центральної Європи Я. Хохоровським, кіммерійських пам'яток лісостепової України С.О. Скорим і кіммерійців Північного Причорномор'я С.В. Махортих [25]. Позитивні риси і помилковість наукових поглядів О.І. Тереножкіна вже зазначалися [26].

Загалом, «Дикий Сад» як найбільш яскрава й унікальна пам'ятка білозерської культури займає центральне місце серед археологічних джерел з історії Кіммерії. Саме криза господарства племен наприкінці існування сабатинівської культури призвела до оформлення білозерської культури у XII ст. до н.е., що позначалося в поступовому переході від пануючого землеробства до скотарства, зменшенні кількості поселень, змінах у будівництві, політичній кризі, міжплемінних військових сутичках, розділі Кіммерії на 2 частини, переселенні частини населення у лісостепову зону України, організації військових грабінницьких походів до Центральної Європи, Північного Кавказу, Малої Азії та Східного Середземномор'я. Значна колекція кераміки з Дикого Саду, в якій яскраво помітні впливи протофракійських культур Подунав'я, дає відповідь про появу їх ще за пізньобронзової доби, а не в результаті переселення фракійців до античного міста Ольвії [27].

Археологічні розкопки укріпленого поселення «Дикий Сад» на околиці Николаєва в Південному Побужжі є відкриттям «міста людей кіммерійських» Гомера, що представляє велику сенсацію – але суто наукову, яка, напевно, співмірна відкриттю Г. Шліманом славнозвісної Трої.

1. Горбенко К.В., Гребенников Ю.С., Смирнов А.И. «Дикий Сад» – укрепленное поселение XIII–X в.в. до н.э. Ровесник Трои. – Николаев, 2009; Горбенко К.В., Гребенников Ю.С., Смирнов А.И., Степная Троя Николаевщины. – Николаев: Узд-во Ирины Гудым, 2009; Гребенников Ю.С., Паньковський В.Б. Розкопки укріпленого поселення «Дикий Сад» у 2004 р. // Археологічні дослідження в Україні за 2003–2004 рр. – К.–Запоріжжя, 2005. – Вип. 7. – С. 100–104; Горбенко К.В., Матвиєнко Л.В. Ритуальна практика мешканців поселення «Дикий Сад» // *Voysthenika*. Матеріали міжнародної научної конференції к 100-літтю начала исследований острова Березань Э.Р. Штерном. – Николаев, 2004. – С. 86–89; Отроценко В. Укріплене поселення «Дикий Сад» у системі пам'яток білозерської культури // Емінак. Науковий щоквартальник. – 2008. – № 1–4(3) (січень-грудень). – С. 5–9; Ключко В. Нова археологічна сенсація на Миколаївщині // Пам'ятки України. – 2006. – № 3. (див. стор. 2 обкл.); Кузнецов А. Дело было после падения Трои... // Южная правда. – 1996. – 1 августа; Христова Н. «Дикий Сад» – ровесник Трои // Вечерний Николаев. – 2008. – 24 апреля.

2. Кривцова-Гракова О.А. Степное Поволжье и Причерноморье в эпоху поздней бронзы // Материалы и исследования по археологии СССР. – № 46. – М., 1955. – С. 133.

3. Горбенко К.В., Гребенников Ю.С., Смирнов А.И. Вказана праця.

4. Там само.

5. *Отроценко В.* Вказана праця. – С.6.
6. *Бочкаръов В.С.* Киммерійські казани // Археологія. – 1972. – № 6. – С. 63–68; *Демиденко С.В.* К вопросу о происхождении клепаных «киммерийских» котлов Северного Причерноморья // Древности Евразии от ранней бронзы до раннего средневековья. Памяти В.С. Ольховского. – М., 2005. – С. 93–103.
7. *Черняков И.Т.* «Город людей киммерийских» Гомера в археологических реалиях Северного Причерноморья // Проблемы скифо-сарматской археологии Северного Причерноморья. Тезисы докладов Областной конференции, посвященной 90-летию Б.Н.Гракова. – Запорожье, 1989. – С. 165–167.
8. *Доватур А.И., Каллистов Д.П., Шишова И.А.* Народы нашей страны в «истории» Геродота. – М., 1982. – С. 103–105.
9. Там само. – С. 217.
10. *Раевский Д.С.* Очерки идеологии скифо-сакских племен. – М., 1977. – С. 137.
11. *Дьяконов И.М.* История Мидии. – М.–Л., 1956. – С. 239.
12. *Дьяконов И.М.* Урарту, Фригия, Лидия // История древнего мира. Расцвет древних обществ. – М., 1989. – С. 65–66.
13. *Андреев Ю.В.* Островные поселения Эгейского мира в эпоху бронзы. – Л., 1989; *Блаватская Т.В.* Ахейская Греция. – М., 1966.
14. *Черняков И.Т.* К истории развития вооружения II тыс. до н.э. в Юго-Восточной Европе и Средиземноморье // Карпати в давнину (Матеріали міжнародного симпозиуму). – Ужгород, 2002. – С. 39–60.
15. *Черняков И.Т.* Связи сабагиновских племен Северного Причерноморья с Восточным Средиземноморьем (по керамическим находкам) // Северное Причерноморье. – К., 1984. – С. 34–42.
16. *Блеген К.* Троя и троянцы. – М., 2002. – С. 202–214.
17. *Артамонов М.И.* Роль климатических изменений VIII–VII вв. в переселении киммерийцев в Азию и возвращение их в степи Восточной Европы в начале VI в. до н.э. // Этнография народов СССР. – Л., 1971. – С. 45–60.
18. *Квеннел М., Квеннел Ч.* Гомеровская Греция. – М., 2005. – С. 117.
19. *Шарафутдинова И.Н.* Хозяйство племен сабагиновской культуры // Первобытная археология. Материалы и исследования. – К., 1989. – С. 172.
20. *Черняков И.Т.* Северо-Западное Причерноморье во второй половине II тыс. до н.э. – К., 1985; *Шарафутдинова И.Н.* Степное Поднепровье в эпоху поздней бронзы. – К.: «Наукова думка», 1982; *Gerskovic J.P.* Studien zur spatbronzezeitlichen Sabatinovka-Kultur am unteren Dnepr und an der Westkuste des Azov'schen Meeres // Archaologie in Eurasien. – Band 7. – Rahden-Westf., 1999.
21. *Акимова Л.И.* Троянский мир в античной мифоритуальной традиции // Сокровища Трои из раскопок Генриха Шлимана. Каталог выставки. – М., 1996. – С. 241–278.
22. *Доватур А.И., Каллистов Д.П., Шишова И.А.* Вказана праця. – С. 169–173.
23. *Березанская С.С., Отроценко В.В., Чередниченко Н.Н., Шарафутдинова И.Н.* Культуры эпохи бронзы на территории Украины. – К., 1986. – С. 5–41, 83–152; *Черняков И.Т.* Зв'язок киммерійського етносу з сабагинівською та білозерською культурами // Сучасні проблеми археології. – К., 2002. – С. 242–244.
24. *Тереножкін А.И.* Киммерийцы. – К., 1976. – С. 186–215.
25. *Алексеев А.Ю., Качалова Н.К., Тохтасьев С.Р.* Киммерийцы: Этнокультурная принадлежность. Публикация Информационно-исследовательского института «Єрмаков». Малая серия. Вып. 1. – СПб., 1993; *Иванчик А.И.* Киммерийцы. Древневосточные цивилизации и степные кочевники в VIII–VII веках до н.э. – М., 1996; *Махортых*

С.В. Киммерийцы Северного Причерноморья. – К., 2005; *Скорый С.А.* Киммерийцы в Украинской Лесостепи. – К.–Полтава, 1999; *Chochorowski J.* Ekspansja kimmerijska na tereny Europy Srodkowej. – Krakow, 1993.

26. *Черняков І.Т.* О.І. Тереножкін на перехресті проблем киммерійської археології // Музейні читання. Матеріали Міжнародної наукової конференції, присвяченої 90–літтю з дня народження видатного українського археолога О.І. Тереножкіна. Музей історичних коштовностей України. 3 лютого 1998 р. – К., 1998 – С. 9–13.

27. *Черняков І.Т.* Фрако-киммерійський етнос у Нижньому Побужжі // Мир Ольвии. Памятник исследователю и исследование памятника. К 90–летию профессора Л.М. Славина. – К., 1996. – С. 191–195.

Черняков И.Т. «Дикий Сад», Гомер, Геродот, Троя, ахейцы и киммерийцы (комментарий одного археологического открытия в Украине)

В статье акцентируется внимание на значении результатов современного исследования памятника археологии «Дикий Сад» на территории Николаевской области. Датированный XII в. до н.э., памятник относится к белозерской культуре, что соотносимо с киммерийским периодом в истории Украины и соответствует упомянутому в гомеровском эпосе «городу людей киммерийских».

Ключевые слова: «Дикий Сад», Южное Побужье, археологические раскопки, срубная культура, саббатиновская культура, белозерская культура, киммерийцы, ахейцы.

Chernyakov I.T. «Dykyy Sad», Homer, Herodot, Troy, akeyans and kimmerians (a comment of one archaeological opening in Ukraine)

In the article attention on the value of results of modern research of monument of archaeology is accented «Dykyy Sad» on territory of the Mykolayiv region. Dated 12 century B.C., a monument behaves to the bilozers'ka culture, that correlated with a kimmerian period in history of Ukraine and corresponds the «city of kimmerian people» mentioned in a homeric epos.

Keywords: «Dykyy Sad», South Bug Area, archaeological excavations, frame culture, sabatyniv'ska culture, bilozers'ka culture, kimmerians, akeyans.